

А. О. Білецький

ДО ПИТАННЯ ПРО СЛОВНИКИ ІНШОМОВНИХ СЛІВ

«Словник іншомовних слів» під. ред. І. В. Ляхіна і проф. Ф. М. Петрова, переклад з російського 3-го виправленого і доповненого видання, Державне видавництво політичної літератури УРСР, Київ, 1951, 757 стор.

Історія світової лексикографії знає приклади перероблення іншомовних енциклопедичних словників з перекладом статей однієї мови іншою мовою. Можна загадати так званий *Petit Larousse illustré*, який В. І. Ленін рекомендував як зразок для відповідного однотомного словника російської мови¹.

Проте енциклопедія, або енциклопедичний словник, – це не словник іншомовних слів. Очевидно, можна собі уявити словник не іншомовних слів взагалі, а слів даної мови, що походять від якоїсь іншої мови. Так, наприклад, може існувати словник українських слів грецького або латинського походження.

Іншомовними, або запозиченими, можна назвати всі ті слова, належність яких до певних чужих мов встановлюється безсумнівно. Але, звичайно, в кожній мові є дуже багато таких елементів, які ми не називаємо іншомовними, або запозиченими, тільки тому, що про їх походження нічого не знаємо. Жодна з сучасних нам мов не виникла з «нічого», а є продовженням існування іншої мови – предка. Так, українська мова розвинулася на основі східнослов'янської мови, а ця – на основі спільнослов'янської. Самобутність кожної мови виявляється не в окремих формах (відповідно і словах), а у використанні їх, в надаванні їм нових значень і насамперед в їх організації, в граматичній будові. Отже, вираз «іншомовний» за самим своїм змістом залишається дуже неточним. Певне слово в межах якоїсь мови, спершу будучи іншомовним, згодом може стати вже не іншомовним, а «своїм», коли, через зміну його форми і змісту, загубляться відомості про його походження.

Ми не можемо тут заглиблюватися в обговорення позитивних і негативних сторін оригіналу (тобто «Словаря иностранных слов» под. Ред. Лёхина И. В. и Петрова Ф. Н., 3-е переработанное и дополненное издание, ГИЗ иностранных и национальных словарей, М., 1949), бо це інша тема, про яку варто написати окремо, але торкнемося лише одного принципіального питання, чи є науково обгрунтованою спроба механічного (без всяких змін, без перероблення) перекладу словника (хоча б і термінологічного) однієї мовимовою іншою, навіть і близько спорідненою. Самий факт перекладу «Словаря иностранных слов» має своєю передумовою припущення, що всі наявні в цьому словнику російські слова

¹ Див. Ленинский сборник, XX, Партийное издательство, М., 1932, стор. 315 – 316.

іншомовного походження існують і в українській мові. Але чи була спроба перевірити, що всі ці слова (хоча б вжиті один раз) можна знайти в українських текстах?

Щоб відповісти позитивно на це принципіальне питання, треба виходити з певних теоретичних передумов. Для перекладачів «Словаря иностранных слов» основною передумовою було те, що склад іншомовних слів (треба було б сказати «міжнародних термінів») має бути однаковим в російській і в українській мовах. З такою передумовою, розглядаючи лексику обох цих близько споріднених слов'янських мов, ми не можемо погодитися. Хоча в галузі так званих міжнародних слів (власне історичних, наукових, технічних, політичних і дипломатичних термінів) лексика обох цих мов має дуже багато відповідностей, проте є, звичайно, і певні розбіжності. Коли б не існувало цих розбіжностей між обома названими мовами, то ми мусили б визнати, що: 1) або обидві мови незалежно одна від одної успадкували весь склад міжнародних термінів іноземного походження від якоїсь третьої мови і продовжують поповнювати його одна в щільній залежності від другої; 2) або одна з цих мов запозичила весь склад названих термінів від другої і продовжує запозичати їх таким чином.

Слід погодитися лише з тим, що сучасна українська мова справді, як і всі інші мови Радянського Союзу, одержує нові міжнародні терміни іншомовного походження безпосередньо від російської мови разом новими словами російського походження. Проте не можна погодитися з тим, що в історії української мови не було випадків, коли міжнародні терміни іншомовного походження переходили до української мови безпосередньо з інших відповідних мов. На даному ступені наших знань з історії обох мов (саме через їх щільні зв'язки і близьку спорідненість) ще не можна з певністю встановити, чи існують такі іншомовні терміни, які були б запозичені колись російською мовою через українську; цього окремого питання ми тут можемо і не торкатися.

Насамперед звернемо увагу саме на такі лексичні одиниці, що були характерними для української мови, не характерні або зовсім відсутні в російській мові. Так, наприклад, маємо в оригіналі «пропозиция (лат. *propositio*) – предложение» і в перекладі «пропозиція (лат. *propositio*) – пропонування» але чому немає відповідного дієслова «пропонувати»? Лише тому, що занедбано специфіку української мови. В оригіналі: «негативный – 1) относящийся к негативу; 2) отрицательный» і в перекладі «негативний – 1) що відноситься до негатива; 2) заперечний». Проте в українській мові порядок значень має бути зворотний, бо на відміну від російської мови слово «негативний» в розумінні рос. «отрицательный» в українській мові уже поширене і не може механічно замінятися словом «заперечний», наприклад, «негативне явище», але не «заперечне явище», «негативна риса», але не «заперечна риса» і т. д.; «заперечний» вживається в розумінні «належний до заперечення», наприклад, «негативна відповідь» – «заперечна відповідь». Так само не гаразд

і з словом «позитивний» – в оригіналі «позитивный – 1) относящийся к позитиву; 2) положительный; основанный на опыте, на фактах; п-ая философия – см. позитивизм» і в перекладі: «позитивний – 1) що відноситься до позитива; 2) досвідний; заснований на досвіді, на фактах; п-на філософія – див. позитивізм». Тут знову обійдено специфіку даного слова в українській мові, бо крім невірного розташування значень (відповідників) зовсім випало основне в нашій мові значення «позитивний» – рос. «положительный» (про якість), наприклад, «позитивна риса» – «положительная черта, хорошая черта», «позитивна відповідь» – «положительный, утвердительный ответ» і т. д. В усякому разі, всім зрозуміло, що «позитивна відповідь» – 1) не відноситься до позитива і 2) не є неодмінно досвідною, основою на досвіді, на фактах і т. д.

В російській мові гак – морський термін, але для української мови таке пояснення: «гак... мор. залізний або стальний крюк на суднах для піднімання важких речей, для підвішування шлюпок і т. п.» – уже не придатне, бо гак насамперед не спеціальне, а побутове слово.

Так само обійдено специфіку української мови в поясненні «вірші... – вірші духовного і, пізніше, світського змісту, які спочатку розвивалися на Україні...». А треба було перед тим дати просто вірш (< wiersz < латин. versus), а до того ж і віршувати, віршування, віршований. Забуто, що слово гарт (гартувати, гартування, загартований) насамперед має в українській мові таке ж саме значення як рос. закалка. Подано у словнику лише: 1) сплав свинцю, сурми і олова... 2) збитий, спрацьований шрифт...

Як приклад того, що «Словник іншомовних слів» непристосований до особливостей української лексики, можна навести такий випадок: у словнику подаються палата¹, палата², палаццо і немає звичайного слова палац (наприклад, палац праці, палац піонерів тощо).

Чим пояснити, що при витлумаченні іншомовних слів, вживаних у російській мові, але майже зовсім не вживаних в сучасній українській мові, перекладачі старанно уникають відповідних українських іншомовних слів. Наприклад, слово етаж тлумачиться: «1) поздовжня частина будинку, кімнати якої розташовані на одному рівні». Хіба не існує українського відповідника «пóверх»? До речі, нотуємо собі: естрада і етажерка – міжнародні терміни (є в словнику), кіоск і магазин – не міжнародні, хоч і іншомовні (немає в словнику), оксамит і бавовна – відсутні (за браком відповідних російських форм іншомовного походження) і т. д. Скромна «конвалія» не знайшла собі місця серед назв рослин перекладного словника лише за своє «іншомовне» походження (Convallaria): вона має назву невідповідну до «ландыш». До речі, які ж назви рослин належать до іншомовних? Рос. «роза» (латин. rosa і т. ін.) відсутня в оригіналі, а в перекладі ми марно шукали б українську

«трояну» (новогр. тріандафіло). Так само вигнана з оригіналу «мальва», як і з перекладу «рожа» або «мальва» (пізньолат. *malva* і та ж сама *rosa*). На думку складачів, «герань», очевидно, має більше прав називатися іншомовною, ніж рос. «астра» і укр. «айстра», всупереч їх зв'язку з гр. *астрон*, лат. *astrum* і т. д.

Спостерігаються і такі курйози, що українські слова (або вірніше такі, які з української мови пройшли до інших) ми знаходимо в «Словнику іншомовних слів». Так стоїть справа з словом «кобза», що в російську мову пройшло з української. Правда нам можуть сказати, що це слово кінець кінцем походить із східних мов (пор. в турецькій мові *kebze* «лопатка»), але навіть основний словниковий склад кожної сучасної мови не вигаданий навмисне, а успадкований від мови-предка і почасти від інших мов, взятий як «будівельний матеріал» згідно з образним виразом Й. В. Сталіна².

Треба відзначити, що перекладачі все ж таки де в чому виправили оригінал. Так, наприклад, вони не прийняли марристський визначень слів *фонема*, *компаративістика*, а також у слові *ліра* вони усунули помилкове ототожнення ліри з козою, пор. оригінал: «2) старинный струнный музыкальный инструмент, сохранившийся на Украине под названием кобза», і в перекладі: «старовинний струнний музичний інструмент». Таке ж виправлення – в оригіналі: «кобза – старинный струнный музыкальный инструмент; был распространен на Украине, откуда впоследствии вытеснен *бандурой*», і в перекладі: «кобза – старовинний струнний інструмент на Україні. Тут кобза ще називається *бандурою*».

Той, хто користується оригіналом або перекладом «Словника іншомовних слів», стоїть перед непоборними труднощами. Чи буде в словнику іншомовне слово *куля* (< польськ. *kula* < нім. *Kugel*), чи буде *гармата* (< польськ. *armata* кінець кінцем від лат. *arma* «зброя») чи буде *грамота* (< гр. *граммата*) і т. ін.? Адже хоч він і попереджений, що йому треба шукати лише термінів (наприклад, *кобза*), а не звичаних слів (наприклад, *гітара*), але як же догадатися, де просто слово, а де термін?

Назви місяців, незважаючи на їх іншомовне (латинське) походження в російській мові, не зазначені в «Словаре иностранных слов». Це сталося, можна думати, лише тому, що укладачі вважали ці назви не термінами, а просто словами щоденної мови. Навіть такі слова, як «аппетит» (відпов. «аппетитный») і «интерес» (відпов. «интересный», «интересовать-ся») не здавалися їм належними до «міжнародних термінів». Отже, не може підлягати сумніву, що розмежування «міжнародних термінів іншомовного походження» і просто «іншомовних слів» має яскраво виражений суб'єктивний характер.

Тепер ще кілька окремих зауважень.

² Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, К., 1850, стор. 22.

Ось приклад недосконалості внаслідок прискорених темпів перекладання: поряд з формами акростих і мезостих ми знаходимо гібридну форму телевірш з поясненням «гр. telos кінець + stichos вірш».

Невипадково, що серед редакторів «Словаря иностранных слов» по окремих галузях науки не зазначено жодного знавця класичних мов.

Не можна визнати вдалою спробу подати значення компонентів складених і складних слів грецького і латинського походження (див. греко-латинські елементи міжнародної термінології). Форма, в якій подано ці компоненти, є цілком довільною. Звернення до цього хаотичного переліку часто може дезорієнтувати читача не мовознавця.

До всього цього можна ще додати, що в написанні іншомовних слів і елементів міжнародної термінології зустрічаємо друкарські помилки.

Наш висновок такий: «Словник іномовних слів», хоч і не охоплює багатьох слів іншомовного походження (особливо – побутовий і найпоширеніших у щоденній мові), як перша спроба такого словника для української мови, може бути корисним довідником.

При укладанні будь-якого словника слід брати до уваги специфіку мови (вона виявляється не лише в порівняно сталому основному словниковому фонді, але і в мінливому словниковому складі кожної мови), для якої цей словник складається. Словник, про який тут ідеться, невірно названий «Словник іномовних слів». В найближчому майбутньому слід скласти кращий словник (без механічного перекладу), в якому назва відповідала б змісту.